

L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS¹

DOLORS BRAMON
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

RESUM

Els moriscos constituïrien probablement un grup més dins de la societat hispànica —i fins i tot de la islàmica— si no n'haguessin estat expulsats com a col·lectiu. Aquest article tracta de l'origen d'aquesta població, que cal considerar hispànica i que va ser desterrada, és a dir, foragitada de la seva pròpia terra. A principis del segle XVII unes tres-centes mil persones foren expulsades dels regnes hispànics, però les especials característiques dels moriscos catalans van fer possible que una bona part se salvés d'aquesta dràstica mesura.

PARAULES CLAU

Islam, conversos, moriscos, desterrament, discriminació.

The expulsion of the Moriscos

ABSTRACT

The Moriscos would probably be a group itself inside the Hispanic Society—even in the Islamic one—if they hadn't been expelled as a collectivity. This paper discusses the origin of this population, which should be considered Hispanic, and that was exiled from their own land. At the beginning of the XVIIth Century around 300,000 people were exiled, but the special characteristics of the Catalan Moriscos saved most of them from this drastic Royal Order.

KEY WORDS

Islam, converts, Moriscos, banishment, discrimination.

1. Conferència realitzada el 12 de novembre de 2008.

ELS MORISCOS

Constituirien probablement un grup més dins de la societat hispànica —i fins i tot de la islàmica— si no n'haguessin estat expulsats com a col·lectiu. Aquesta suposició es comprendrà molt fàcilment en repassar els orígens de la comunitat morisca. Es va donar el nom de moriscos als mudèjars, o musulmans, que vivien en els regnes cristians hispànics, un cop van ser batejats. Al seu torn, aquests mudèjars, coneguts com a moros o sarraïns en les cròniques coetànies, eren els descendents dels andalusins o habitants de l'antic estat andalusí. Aquest estat va ser el format pel romanent de la població celtibèrica, romana, visigoda i jueva (a més d'esclaus de diversos orígens) quan l'antiga Hispània va passar a formar part de l'Imperi islàmic com a conseqüència de la penetració de musulmans a la península Ibèrica, a partir de l'any 711. Des de bon principi, la desproporció numèrica entre els nouvinguts, de nissagues àrab i berber (i també amb esclaus), i els hispans va ser notable i a favor d'aquests darrers, si bé no es pot deixar de banda l'entrada continuada de nord-africans que aprofitaren, en endavant, la conjuntura de governs d'un mateix credo a banda i banda de l'estret de Gibraltar.

Els indígenes es van anar convertint paulatinament a l'islam, de manera que a finals del segle x la població andalusina ja era majoritàriament musulmana, però d'origen hispànic. Un segle més tard van tenir lloc les invasions massives dels berbers almoràvits. Més endavant, van arribar altres dinasties berbers, que ara no consigno perquè ja no van afectar l'actual territori català. Amb tot el dit fins aquí, caldrà reconèixer que bona part dels andalusins, després mudèjars i després moriscos, eren tant o més hispànics que els que s'autoanomenarien *crístians vells*. En altres paraules, la majoria dels moriscos que van ser expulsats a començaments del segle xvii eren descendents dels indígenes que vivien a Hispània en el moment de la invasió islàmica. Ben clar ho mostren, per exemple, les reflexions que es feia el mestre en teologia, inquisidor, bisbe de Barcelona (1512-1521) i fill de Casp, Martí Garcia Puyazuelo, i que apareixen en el seu sermonari: els moriscos —escriu— «sunt hispani, non armenii nec africani... Sunt compatriotes hic nati et nutriti et conservati inter nos». Malgrat això, cal dir que va ser un decidit partidari de l'expulsió. Al seu torn i pel que fa als moriscos descendents d'individus vinguts de fora del territori hispànic, cal recordar que els seus antecessors s'havien instal·lat al país des de feia un mínim de gairebé cinc-cents anys.

Amb les successives conquestes cristianes i amb el consegüent canvi de govern, la població mudèjar romanent havia tingut dret a practicar l'islam i a

regir-se internament segons les institucions que els eren pròpies. És evident que hi va haver conversions aïllades i voluntàries al cristianisme en aquesta època, però la campanya d'homogeneïtzació religiosa promoguda després de la conquesta de l'últim reducte andalusí, l'any 1492, pels Reis Catòlics va culminar amb els baptismes massius, i majoritàriament forçosos, imposats els anys 1500 a 1502 als mudèjars de la Corona de Castella, l'any 1516 als navarresos i durant la revolta de les Germanies, entre 1525 i 1526, als de la Corona catalanoaragonesa.

Aquests baptismes van ser quelcom més que un mer acte de litúrgia cristiana perquè van canviar radicalment i per sempre la condició jurídica dels afectats. Després d'una sèrie de deliberacions, les autoritats eclesiàstiques (i també la monarquia) van considerar des de llavors i a tots els efectes que els antics musulmans hispànics ja eren cristians. Aviat, però, es va poder observar que aquests *cristians nous de moro*, tal com els anomenen les fonts coetànies, no eren cristians com els altres: uns no se'n sentien ni volien ser-ho; altres no en sabien, i la majoria dels que ho intentaren no aconseguiren ser tinguts com a tals. Aquesta contradicció (i d'altres) va donar lloc al problema morisc. La gestació d'aquest problema i les conseqüències del seu rebuig per la societat dominant van acabar amb la seva expulsió de la major part dels territoris hispànics. La mesura es va portar a terme entre els anys 1609 i 1614 i va comportar el desterrament d'un nombre d'hispans que difereix molt segons els historiadors que se n'han ocupat des de llavors, però que avui sembla que gira a l'entorn de les tres-centes mil persones. Per acabar aquest apartat, vull destacar molt expressament l'ús que acabo de fer del mot *desterrament*: en el cas dels moriscos és l'expressió més correcta perquè va succeir el que indica el terme, és a dir, van ser forçats a abandonar la seva terra.

ELS MORISCOS CATALANS

A Catalunya, i dedicats bàsicament a activitats agropecuàries, la majoria del romanent de població islàmica (després morisca, com he dit) vivia a les ribes de l'Ebre i a les del Segre i del Cinca, on també n'hi havia que feien d'artesans i de comerciants. Les xifres que s'han donat sobre la població morisca catalana són també molt diverses: el nombre dels cinquanta mil, que suposava Boronat, ja va ser desmentit per Reglà, que rebaixà l'estimació a uns deu mil, i Lapeyre i Ferrer Naranjo l'han rebaixat a poc més de cinc mil. En qualsevol cas, eren molts menys, per exemple, que els aragonesos o els valencians.

Un fogatge de 1496, publicat per Josep Iglésies, consigna l'existència de població islàmica als pobles d'Ascó, Miravet, Tivissa, Flix, Garcia, Vinebre, Móra, Benifallet, Benissanet, Riba-roja i Tortosa, al curs baix de l'Ebre, i als de Lleida, Serós, Aitona i Alcanó, a les comarques lleidatanes. El total oscil·la entre 788 i 793 focs, que signifiquen unes tres mil cinc-cents persones si es calculen 4,5 habitants per foc. Poc més d'un segle després, segons Pau Ferrer Naranjo, el nombre de focs havia arribat a 1.455, que equival a uns 5.150 individus i que palesa que la població d'origen islàmic s'havia incrementat un 45%.

Malgrat aquestes xifres, alguns aspectes de les comunitats sarraïnes catalanes ens són encara prou desconeguts i és difícil establir, per exemple, els percentatges de població referits al total català. Ara com ara, sembla que van passar de representar un 2%, l'esmentat any 1496, a l'1,5%, o una mica menys encara, el 1610. Això no obstant, a la Ribera d'Ebre, per exemple, i segons Pascual Ortega, formava part de la minoria morisca més del 40% de la població.

Si bé ha estat establert que els batejos forçats dels moriscos de la Corona catalanoaragonesa van tenir lloc els anys 1525 i 1526, els sarraïns de les vores de l'Ebre ho van fer abans: els d'Ascó i Vinebre es van batejar entre el setembre de 1508 i el maig de l'any següent; els de Riba-roja sembla que ja eren cristians l'any 1510 i la majoria dels habitants de Benissanet ja apareixen amb noms cristians des de principis del segle XVI. Pel que fa als del Segre, els Llibres de baptismes de la Seu de Lleida també registren conversions massives en el decenni 1536 i 1546. És per aquesta diversitat (i d'altres) que el ja esmentat investigador Pascual Ortega afirma, amb encert, que «la qüestió dels moriscos catalans no pot plantejar-se en relació a uns individus gairebé aïllats enmig d'una munió de cristians». És del tot necessari que es tingui en compte aquesta diversitat quan es pretengui portar a terme qualsevol anàlisi sobre la minoria morisca i cal fugir, sobretot, de les generalitzacions.

EL CAMÍ DE L'EXILI

No crec que sigui el moment ara i aquí de tractar d'explicar les complexes raons que portaren la monarquia hispànica a adoptar una mesura tan dràstica com la de foragitar del país una part de la seva població: és evident que un esdeveniment tan rellevant no podia ser efecte d'una única causa, sinó d'un conjunt de concauses que van conspirar conjuntament i que abocaren en la persecució i en l'expulsió (i semblantment cal dir de l'expulsió dels jueus portada a terme l'any 1492). En ambdós casos, un element fonamental va ser la

diferència de credos, que distorsionava, sens dubte, la unitat d'un estat enfortit per la conquesta de Granada i que entrava a l'edat moderna amb pretensions de monarquia absoluta i de formar part d'un sistema europeu (occidental), religiosament normal i governat amb criteris d'uniformitat, és a dir, volia convertir-se en un *país de cristiandat*.

El 17 d'abril de 1609, el rei Felip III de Castella va firmar a Valladolid l'Edicte general d'expulsió dels moriscos; el 22 de setembre es va pregonar a València i el 29 de maig de l'any següent es publicà, simultàniament a Saragossa i a Barcelona, l'ordre que afectaria el destí d'aragonesos i catalans. Tots s'havien de pagar el passatge i es podien endur els seus béns immobles.

Els primers a sortir de la península van ser els moriscos valencians, en tres embarcaments (del setembre de 1609 al gener de 1610) que es van fer des del Grau de València, Vinaròs, Dénia, Xàbia i Alacant.

El 7 de juny de 1610, tretze dies després de promulgada la crida relativa a aragonesos i catalans, arribaren a Flix per via fluvial els moriscos de Lleida, Alcarràs, Aitona, Serós, Fraga i Mequinensa. Els d'Ascó foren expulsats de la vila i embarcats riu avall juntament amb els de Benissanet i els de Miravet. Entre el 15 de juny i el 16 de setembre, es va fer l'embarcament de tots els moriscos concentrats a l'entorn del port dels Alfacs, a l'actual Sant Carles de la Ràpita.

Tal com assenyala Valeri Boet, el lloc era adequat, entre altres motius, per la seva situació geopolítica en la cruïlla dels regnes de la Corona catalanoaragonesa, per comptar amb les fortificacions de les torres de la Ràpita, del Condonyol i de Sant Joan, per ser la sortida natural de la via fluvial de l'Ebre i dels seus afluents (on vivien la major part dels moriscos, com ha estat dit) i per ser un territori poc poblat que podia permetre la concentració.

L'operació fou encomanada a Don Pedro de Leiva, almirall de la flota de Sicília, i a Don Agustín Mexía, veterà de les guerres de Flandes. Ambdós havien participat en els embarcaments dels valencians. Col·laboraren en l'empresa l'esquadra de Nàpols, Sicília, Gènova, galeres de Catalunya i de Sardenya i vaixells particulars noliejats a Marsella, Agde, Gènova i fins i tot a Anglaterra.

Els primers a salpar foren els del Segre i del Cinca: segons Lapeyre, d'Aitona (136 famílies, és a dir, 644 persones), de Seròs (179 famílies o 718 persones), de Lleida (29 famílies o 131 persones), de Fraga i de Mequinensa. Tot seguit marxaren els de Benissanet, Miravet, Ascó, Tivenys i Tortosa. Pel que fa al

nombre total de catalans expulsats, cal advertir que entre els diversos investigadors també s'observa un ball de xifres: Lapeyre establí una quantitat de 3.666 catalans que sortiren pels Alfacs, l'any 1610. La majoria d'estudiosos segueixen aquest investigador, però Carmel Biarnès (tot citant les *Rúbriques* de Bruniquer, que els encabeix en quinze barques!) parla d'un total de 4.180, distribuïts entre els 2.147 procedents de terres de l'Ebre i els 2.033 originaris de territori lleidatà.

Henry Lapeyre destaca que «aquest embarcament, el més considerable que hagi estat fet en un port espanyol, precisà tres mesos, del 15 de juny al 16 de setembre, però va tenir lloc sense cap incident». Efectivament, tal com figura al *Llibre de memòries de la comunitat de preveres de Reus*, publicat per Lluïsa Vilaseca i Borràs, el tarragoní mossèn Jaume Casals, un dels notaris i escrivans de l'embarcament, informà que l'expulsió s'havia fet «sense ninguna resistència ni mort de ningun cristià».

Cal assenyalar que no tots els moriscos embarcaren cap a l'Àfrica: si bé la gran majoria sortiren per mar, altres s'encaminaren nord enllà a través dels ports dels Pirineus, especialment el de Canfranc. Tot primer, foren tolerats per Enric IV de França, però en augmentar-ne el nombre les coses canviaren: uns trenta mil foren embarcats a Agde i a la primavera del 1610 uns altres catorze mil foren obligats a recular cap als Alfacs, en un llarg i penós viatge que ocasionà moltes morts. Cal afegir també que un nombre indeterminat dels que partiren en vaixells, foren traïts pels seus patrons i abandonats a la seva sort o llençats al mar. Finalment, alguns dels moriscos més benestants fugiren abans de fer-se efectives les expulsions i s'establiren a Constatinoble i a Salònica, ciutats pluriconfessionals que ja havien acollit exiliats jueus hispànics feia més de cent anys.

La majoria, però, desembarcaren a la ciutat d'Orà (que va ser hispànica del 1509 al 1792), des d'on foren repartits a diverses poblacions del Magrib. La Tunísia del regne hàfsida els acollí favorablement i els va facilitar el desembarcament i la paulatina inserció. Encara avui hi ha famílies que conserven el record dels seus orígens hispànics i són coneguts amb el nom d'*andalusiyyûn*, és a dir, d'andalusins. Alguns edificis de poblacions tunisenques, com ara Tozeur o Zaghouan, recorden les tradicionals construccions aragoneses bastides amb rajol.

TAULA 1
L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS (1610)

<i>Llocs amb població morisca</i>	<i>Jurisdiccions</i>	<i>Abans de l'expulsió</i>	<i>Expulsats</i>	<i>Famílies i cases morisques que queden després de 1615</i>
Aitona	Dels Montcada, marquesos d'Aitona	725	724	?
Seròs	Dels Montcada, marquesos d'Aitona	792	783	?
Ascó	Orde de l'Hospital	856	784	18
Vinebre	Orde de l'Hospital	63	—	13
Benissanet	Orde de l'Hospital	531	432	19
Miravet	Orde de l'Hospital	409	316	21
Riba-roja	Orde de l'Hospital	315	—	55
Flix	Baronia de la ciutat de Barcelona	233-260	—	53
Lleida	Ciutat reial	145	140	?
Tortosa	Ciutat reial	371	216	47
Tivenys	Reial	186	171	16
Benifallet	Reial	64	—	13
Aldover	Reial	—	—	1
Garcia	Dels Cardona	131	—	37
Móra	—	287	—	51
Tivissa	—	245	—	52

Apud SALES, Núria (1989). «Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)». A: VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, p. 280.

EL FET DIFERENCIAL CATALÀ

Cal assenyalar que el grau d'assimilació d'alguns dels moriscos catalans era més gran que el dels de la resta dels territoris hispànics i que a les terres de l'Ebre catalanes es va procedir d'una manera particular. El bàndol d'expulsió exceptuava els moriscos que s'haguessin casat amb cristians vells i la seva descendència, els descendents de cristians vells per via masculina i els seus cònjuges i fills i els esclaus musulmans, amb els seus cònjuges, si eren descendents de cristians vells. En conseqüència, es van fer quatre enquestes informatives entre els anys 1610 i 1615 per tal d'indagar, constatar i inspeccionar quins moriscos complien els esmentats requisits. Aquests informes, convenient-

ment estudiats per Pau Ferrer Naranjo, pretenien esbrinar el grau d'integració de les comunitats dertosenques d'origen islàmic i quantificar el nombre de persones que quedaven exemptes del desterrament, segons les condicions establertes en l'edicte. D'aquesta manera, es volia analitzar el seu grau d'assimilació, saber si consumien els aliments prohibits per l'islam (bàsicament, porc i vi) i, sobretot, confirmar que no havien col·laborat amb cap dels atacs de pirates que havia sofert la població local. Això era així perquè els moriscos eren percebuts sovint i arreu com a quintacolumnistes al servei dels turcs.

Don Pedro Manrique, bisbe de Tortosa, publicà, l'any 1610, la *Información de la notoria cristiandad de los christianos nuevos de las villas y lugares de Tivenys y su termino, Garcia, Mora, Ribaraja, Vinebre, Teviça, Benifallet y Flix del obispado de Tortosa en Catalunya*, que explicava que eren «buenos y verdaderos cristianos ofendiéndose generalmente de que los llamen cristianos nuevos [...] casi todos mezclados en casamiento con cristianos viejos y por la maior parte comen tocino y beven vino, fundan misas y aniversarios y hazen devociones que los demas cristianos y algunos los exceden». En aquest informe es conclou que no hi havia diferència entre cristians nous i vells pel que feia a la indumentària, a la llengua i a la religió, si bé un dels quaranta-tres informadors, familiar del Sant Ofici, hi assenyalava, si de cas, la diferència «en el linaje». Una de les informacions més interessants d'aquesta enquesta és la relativa als matrimonis existents: dels 248 consignats, 168, és a dir, un 68 %, eren mixtos, en una proporció que anava del 79 % a Móra i del 82 % a Tivissa fins al 100 % a Flix.

Al seu torn, Cristóbal Sedeño, cavaller de l'ordre de Montesa i encarregat de l'expulsió dels moriscos de Catalunya, va confeccionar una relació dels que foren autoritzats a quedar-s'hi: segons ella van ser un total de 1.359, distribuïts entre catorze pobles de l'entorn de Tortosa.

L'octubre de l'any 1612, Don Pedro Hortolà, assessor i advocat fiscal de la Capitanía General del Principat, inicià una altra enquesta per tal d'informar-se sobre els moriscos que havien romàs (o que havien tornat, una vegada expulsats) a la zona de Tortosa i de les ribes de l'Ebre. Sortia així al pas a les denúncies que posaven en dubte la condició de cristians dels que es van quedar, dels suborns que haurien acceptat alguns cristians vells per tal de testificar a favor dels nous i del fet que alguns moriscos formessin part de diverses quadrilles de bandolers. A diferència de l'enquesta del bisbe de Tortosa, adreçada a eclesiàstics, aquesta es formulava a laics, alguns dels quals havien comprat

béns dels desterrats. Entre ells, destaca Martín Melo de Ferrería, castellà d'Amposta, acèrrim enemic dels moriscos i un dels més importants beneficiaris econòmics de la mesura de l'expulsió. Un dels informants, el rector de la parròquia de Tortosa que tenia més feligresos moriscos, parlava del poc compliment cristià dels moriscos i l'atribuïa a la laxitud de la funció pastoral de la jerarquia eclesiàstica. L'opinió majoritària dels enquestats sostenia que no hi havia diferència en la pràctica religiosa entre els que es van quedar i els expulsats, però, tal com ja advertia Pau Ferrer respecte d'això, aquesta opinió, en realitat, resulta neutra perquè no pressuposa en cap moment que els uns i els altres fossin bons o mals cristians.

Finalment, el 16 de juliol del 1615 va veure la llum un informe relació sobre la situació dels moriscos de la diòcesi dertosenca que s'havien quedat. Alfonso Márquez de Prado, llavors el nou bisbe, donava per bones les exempcions, però proposava diverses mesures preventives: entre elles, figura la de desmantellar els barris de moriscos, especialment els de la Vilanova de Tortosa i de Tivissa, per tal d'evitar que seguissin amb la sensació de comunitat i fer minvar així els elements de cohesió entre ells; la de decidir que els d'Ascó, Miravet i Benissanet fossin dispersats entre els que s'havien quedat a Móra, Garcia i altres llocs, per tal de diluir-los entre els assimilats, i, finalment, que els que havien tornat als seus llocs d'origen fossin expulsats de nou amb molta promptitud. Hi figura un nombre de quatre-centes nou cases morisques, trenta-dues de les quals corresponien a moriscos retornats.

Això no obstant, i de nou segons Pascual Ortega, no hi ha cap indicatiu sòlid d'enfrontaments entre cristians vells i moriscos catalans i tampoc no tenim notícies d'una convivència difícil. Malgrat aquesta manca de dades positives, sovint s'ha parlat d'una profunda animadversió antimorisca. De fet, en el cas català, resulta difícil de sostenir si atenem la freqüència de matrimonis mixtos dels quals tenim constància: Ferrer Naranjo parla d'un 59,3 % de matrimonis mixtos a la zona de l'Ebre, amb percentatges que varien del 19,4 % de la població de Benissanet al 100 % de la de Tivenys. Per altra banda, cal considerar també que els que van tornar clandestinament no tingueren tampoc gaires dificultats perquè, pel que es veu, passaven desapercibuts tant pel seu aspecte físic com per la seva indumentària i la llengua que parlaven.

ELS REIALS COLLEGIS DE TORTOSA

Un dels factors que molt possiblement van contribuir a una millor coexistència (no sé si es pot parlar senzillament de convivència) entre cristians

vells i moriscos a la diòcesi de Tortosa podria ser a causa de la construcció del col·legi de Sant Jaume i de Sant Maties, al costat del col·legi de Sant Jordi, ubicat al convent dels dominics. L'esmentat col·legi de Sant Jaume i de Sant Maties es va dedicar a l'educació dels fills dels conversos provinents de l'islam. Consta que la fundació va ser feta per ordre del príncep Felip, futur rei Felip II, el primer de desembre de l'any 1544. Al seu claustre, hi figura la data de 1564 i la de 1570 a la porta d'entrada.

Tal com reproduïx Jesús Massip, l'escriptor i humanista Cristòfol Despuig escriu als seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557) el següent:

Mireu los Col·legis Reials que en sant Domingo se fabriquen, la hu per a instruir los fills dels nou convertits de la secta mahometica, i l'altre per a llegir teologia i altres ciències.

Consta que l'any 1625 ja hi van entrar fills de cristians vells, que es van haver de renovar els seus estatuts i que més endavant es va convertir en universitat. L'edifici (recentment restaurat amb molt d'encert) constitueix una de les obres cabdals del Renaixement civil català. Així les coses, resulta innegable que els «cristians nous de moro», que van continuar vivint a la Catalunya nova després de l'expulsió perquè no van ser expulsats o perquè van tornar, es van anar difuminant entre els seus veïns i tard o d'hora van anar abandonant la pràctica de l'islam.

CAP A UNES CONCLUSIONS

Tornant de nou al conjunt hispànic, l'estudi de les conseqüències més immediates que van poder observar-se en les terres fins aleshores poblades per moriscos ha interessat diversos investigadors (Malpica, Peinado, Vilar, La Parra, Vincent, Ardit, Ortega, García Avilés, Dadson, etc.) que s'han ocupat també d'estudiar els processos de repoblació de les zones afectades. Pel que fa a Catalunya, l'anàlisi de la carta de població firmada el 30 d'octubre de 1611 pels Hospitalaris a Benissanet indica que la repoblació es va iniciar gairebé el dia següent del desterrament i que l'esmentada carta no va ser, en realitat, un document que intentés atraure pobladors nous sinó que fou un mitjà del qual es va servir l'Ordre de Sant Joan per tal d'assegurar-se el control i el domini de la nova comunitat. Les condicions establertes amb els setanta-set caps de família, majoritàriament pagesos (quinze d'ells moriscos i antics habitants de Benissanet), mostren com la castellania d'Amposta va aprofitat l'oportunitat per trencar totalment les antigues línies de possessió pagès-terra i crear-ne altres de noves.

Amb motiu d'aquest quart centenari, espero i desitjo que força dels interrogants que encara resten per resoldre puguin ser satisfets: quants moriscos hi havia realment a les terres catalanes? Quants van marxar i quants pogueren tornar? De veritat a Catalunya només hi va haver moriscos a les diòcesis de Lleida i de Tortosa? Quants i quant de temps van practicar l'islam clandestinament? Molt interessants són també els que planteja la historiadora (no especialitzada, precisament, en el món morisc) Núria Sales, i que no em puc estar de resumir com a final:

[...] ¿com és que moriscos no sols aragonesos sinó també andalusos feien la gran marrada pels Pirineus centrals i França abans d'anar a l'Àfrica? Un element de resposta, per als que ho feren després de les ordres d'expulsió de 1610, és la «prohibició» d'endur-se infants de menys de set anys si embarcaven cap a terres infidels [...]. Per a altres, l'explicació pot ser, senzillament, que no tinguessin ganes especials d'anar a l'Àfrica: si per a una part de valencians i granadins el Magrib no era una terra totalment incògnita, aquest no era el cas de molts altres —especialment catalans, castellans i aragonesos. I ¿què es pot pensar dels que —cristians sincers [...], fervorosos, tebis o indiferents, o encara indecisos com Ricote, o vagament musulmans, però poc ortodoxos— no tenien gens ni mica de ganes de veure's sotmesos a una reislamització? El morisc que no correspon a la imatge tòpica de la «inassimilable inassimilat», de «raça irreductible» [...] ha estat víctima d'una doble exclusió: la que culminà amb les expulsions de 1609-1614, i la d'una historiografia que, des de punts de vista de vegades oposats, per maurofília o per maurofòbia, tampoc no n'ha volgut saber res.²

BIBLIOGRAFIA

- BIARNÈS, Carmel (1994). «Tres motius d'expulsió dels moriscos d'Ascó». A: *L'expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i el món cristià (Congrés Internacional 380è Aniversari de l'Expulsió dels Moriscos)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p 235-240.
- BOET, Valeri (1994). «La Ràpita i el seu port dels Alfacs: protagonistes d'una expulsió». A: *L'expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i el món cristià (Congrés Internacional 380è Aniversari de l'Expulsió dels Moriscos)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 372-379.
- BORONAT I BARRACHINA, Pascual (1901). *Los moriscos españoles y su expulsión*. València: Imprenta de F. Vives y Mora.

2. Núria SALES (1989), «Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)», a Pierre VILAR (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, p. 280.

- BRAMON, Dolors (1981). *Contra moros i jueus: Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià*. València: Tres i Quatre. [Traducció castellana: Barcelona: Edicions 62, 1986; i a l'àrab: El Caire: Ministeri de Cultura, 2005]
- (1993). «Sobre els moriscos: un estat de la qüestió». *Recerques: Història. Economia. Cultura*, núm. 27, p. 101-106.
- (1996). «Arabismo, mudejarismo y moriscología en España: algunas publicaciones recientes». *Romania Arabica: Festschrift für Reinhold Kontzi*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, p. 241-250.
- CARDAILLAC, Louis (1979). *Moriscos y cristianos: Un enfrentamiento polémico (1492-1649)*. Madrid; Mèxic; Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- FERRER NARANJO, Pau (1990). «Les morisques catalans». A: CARDAILLAC, Louis (dir.). *Les morisques et l'Inquisition*. París: Publisud.
- (1994). «Los moriscos de la Ribera del Ebro. Las encuestas informativas (1610-1615)». A: *L'expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i el món cristià (Congrés Internacional 380è Aniversari de l'Expulsió dels Moriscos)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 42-53.
- GARCIA PUYAZUELO, Martí (1517). *Sermones eminentissimi totiusque Barchinensis gregis tutoris acerrimi: necnom immarcessibilis sacre teologie paludamento insigniti Martini Garcie*. Saragossa.
- IGLÉSIES, Josep (1988). «L'empadronament moro a Catalunya als anys 1496 i 1515». A: *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu i Rey*. Vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LAPEYRE, Henri (1959). *Géographie de l'Espagne morisque*. París: SEVPEN.
- MASSIP, Jesús (1993). «Los moriscos del territorio de Tortosa». A: *Actes du Ve Symposium International d'Études Morisques sur le Ve Centenaire de la chute de Grenade (1492-1992)*. Zaghuan: Publications du CEROMDI, p. 485-507.
- MUTGÉ, Josefina (1992). *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana: Aproximació a la seva història*. Barcelona: CSIC.
- ORTEGA, Pascual (1994). «Los sarracenos del Ebro catalán (siglos XII-XV)». A: *L'expulsió dels moriscos: Conseqüències en el món islàmic i el món cristià (Congrés Internacional 380è Aniversari de l'Expulsió dels Moriscos)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 27-41.

- ORTEGA, Pascual (1998). «Els moriscos a Catalunya». A: ANCIÉN, Manuel (coord.). *L'islam i Catalunya*. Vol. I. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània: Lunweg; Museu d'Història de Catalunya, p. 281-289.
- (1990). *Els hospitalers a la Ribera d'Ebre. Benissanet, segles XVI-XVII*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- REGLÀ, Joan (1964). «Estudios sobre los moriscos». *Anales de la Universidad de Valencia*, núm. XXXVII.
- SALES, Núria (1989). «Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)». A: VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, p. 273-297.